

Կոմիտաս վարդապետի թափանցող հոգին եւ հանճարեղ միտքը միայն կարողացան փրկել մեր տոհմիկ երաժշտութիւնը: Այն ծափերը, այն ուլախոնքները որ նա խլել է եւ մեղանում եւ օտարների մօտ, այդ բոլորը ապացուցանում են նրա արտակարգ տաղանդը: Կոմիտաս վարդապետ արեւավառ մի ջահաւ որ աստուածային ներշնչումով արեւելքից մինչեւ արեւմուտք լուսաւորեց: Երաժշտութեամբ տալ բնութեան գեղեցկութիւնները, ահա մեծ արուեստագէտի մէկ ուրիշ կողմը: Վաղող գիտակների կանչը, զեփիւռի համբոյրը հազարագոյն ծաղիկների վշտոտ ուռենիի լացը, լուսնակ շող գիշեր, երազ գիշեր, վառ արեգակ, կարմիր վերջալոյս, եւ վերջապէս հանդարտ անձրեւ ու հրակարմիր արշալոյս: Կոմիտաս վարդապետ, մեր ժողովրդական երաժշտութեան մեծ վարպետը, հազուադիւս շնորհքով, Ալագեազի եւ Արարատի բարձունքների վրայ, Լօռու սարերի եւ Սիփոսի ձիւնապատ գագաթների վրայ կեանք առած երգերը հաւաքեց եւ դաշնաւորելով՝ նրանց տուաւ դասական երաժշտութեան վայելութիւն: Այս ասպարէզում շատերը յուսահատուեցին եւ մնացին կէս ճանապարհին. նա էր միայն որ խոչընդոտներից անցաւ, պատնէշները տապալեց եւ ստացաւ ոսկէ պսակ: Նրանք, որոնք ուզում են նրա գործը շարունակել, ամենից առաջ պէտք է որ մօտենան ժողովրդի ծոցը եւ այնտեղից նիւթ քաղեն: Ժողովուրդը անսպառ աղբիւր է. Կոմիտաս վարդապետը այդ հասկացաւ եւ գնաց այդ ուղիղ ճանապարհով:

Վազնէրը իր խոր, փիլիսոփայական օպերաներովը, յաւիտենական կուռ բերկրանքի երգիչ Բէթհովէնը իր սինֆօնիաներովը, Չայկովսքին, մահուան տխրութեան, մեղամաղձոտութեան եւ սիրոյ կարօտի հեղինակը իր սինֆօնիաներովը եւ վերտուօզ-դաշնակահար Լիստը իր ռապսօդիկներով համաշխարհային հռչակ վայելեցին: Եթէ Կոմիտաս վարդապետը չկարողա-

ցաւ նրանց հռչակը ստանալ, յամենայն դէպս, նա մեր երաժշտական ասպարիզում նոյն դերը խաղաց:

Դարեր կ'անցնեն, տասնեակ սերունդներ կը փոխուեն, երաժշտական նոր հասկացողութիւններ եւ նոր գաղափարներ երեւան կու գան, բայց Կոմիտաս վարդապետի գործը կը մնայ անմոռանալի եւ հոյակապ մի աշխատանք:

Յամաք չէ նրա երաժշտութիւնը: Թարմ է, արեւ կայ այնտեղ եւ մշտադաւար կանաչութիւն: Օրէնքների գերի չէ եղած նա, եւ իսկապէս որ Կոմիտաս վարդապետի երաժշտութեան մէջ ոչ թէ ստեղծագործութիւններն են օրէնքից բռնուած, ապա, օրէնքն է ստեղծագործութիւնից բռնուած: Այս պարագան ինքնին ցոյց է տալիս արուեստագէտի անսովոր տաղանդն ու ինքնուրոյնութիւնը:

Եւ Կոմիտաս վարդապետը իր մէջ մարմնացնում է այս երկու բացառիկ կարողութիւնները:

(Վ.Է.Է.)

ՌՌՌՌՌՌ ՌՌՌՌՌՌՌՌՌՌ

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Տ Ր Դ Ա Տ Ե Պ Ի Ս Կ Ո Պ Ո Ս Պ Ա Լ Ե Ա Ն

Համառօտ տեղանքի մը իր գրական գործունէութեան վրայ:

“Հանդէս Ամօրեայ”ի Խմբագրութիւնը կ'ողբայ իր մեղուաջան աշխատակցի մահը եւ ես կ'աւաղեմ իմ գրական բարեկամս կորուստը: Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան, նախկին առաջնորդն Կեսարիոյ, ոչ եւս է:

15 տարիներ է ի վեր ապրելով թղթակցութեան մէջ Պալեան Տրդատ եպիսկոպոսի հետ, իմ յարգանքի վերջին պսակը կ'ուզեմ դնել իր

Հիմին վրայ, նուիրելով իր յիշատակին տղերս,
բարեկամական զգածմամբ: Եւ «Հանդիսի»
էջերը թող յաւերժացնեն յիշատակը բազմա-
մեայ աշխատակցին:

Տրդատ Պալեան ծնած է Կեսարիոյ Թալաս գիւղի մէջ 1850ին, իրրեւ անդրանիկ զաւակ համեստ ընտանիքի մը։ Մատաղ հասակին ծնողաց հետ կը փոխադրուի Զմիւռնիա, ուր Ներսիսեան դպրոցի մէջ կը կատարէ նախակրթական համեստ ընթացք մը։

Ի սկզբան կը նետուի վաճառականական ասպարեզ, առընթեր իր հօր՝ Իզմիրլի մականունունեալ Սարգսի: Հօրը գործերուն ձախողելով՝ կը ստիպուի իբրեւ հաշուագէտ իւր ծառայութիւնն առաջարկել հայ վաճառականի մը: Իր միտումներուն համապատասխան չի գտներ սակայն այս պաշտօնն ալ: Սրգողած աշխարհի եւ սրտնեղած իւր պաշտպանէն՝ կ'որոշէ կրօնական պեմն հագնիլ: Կը դիմի Երուսաղէմ Ս. Յակոբեանց վանքը, ուր իր խորհրդոց քաջալեր եւ պաշտպան կը գտնէ իր հայրենակիցն՝ Եսայի պատրիարքը, անուանի իր գրասիրութեամբը: Կարճ ժամանակի մէջ կ'ընդունի աստիճանները եւ կը ճոխանայ վարդապետական գաւազանով: Իր ընդունակութիւնները կը գրաւեն Եսայի պատրիարքին ուշադրութիւնը, եւ երկտասարդ վարդապետը կ'ընդունի վանքին մէջ Աւագ թարգմանչութեան պատասխանատու պաշտօնը, զոր կը վարէ երեք տարի (1884—1887):

1887 Յունիսին, երբ Թափուր էր կեսա-
րից առաջնորդական աթոռը, կեսաբացիները՝
Հակառակ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին առա-
ջարկած թէկնածուներու ցանկին, յաջորդ կ'ըն-
տրեն Տրդատ վ. Պալեանը. ընտրութիւնը կը
հաստատուի Պատրիարքարանէն (Յուլիս)։

Երիտասարդ, նորընծայ, եռանդուն մշակը
այսուհետեւ իւր հայրենի հողին վրայ էր, զոր
պիտի հերկէր, մշակէր եւ արդիւնաբեր ընէր։
Առաջին ուշադրութիւնը կ'ուղղէ մանուկ սերուն-
դեան դաստիարակութեան, ինչ որ անտեսուած
էր մինչեւ նոյն ատեն Կեսարիոյ մէջ։ Հակառակ
ամէն դժուարութեանց, զոր ժամանակը կը յա-
րուցանէր իր դէմ, կը յաջողի 1888, Մայիս 1ին
բանալ Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանքին մէջ
վարժարան մը, ապագային թողլով առանձին
շէնքի մը կառուցումը։ Վարժարանը 1888 —
1915 միշտ ուժեղանալով եւ յառաջադիմելով
կ'ըլլայ վառարանը Կեսարիոյ եւ շրջակայից
մտաւոր կրթեան, տալով 300էն աւելի շրջա-

Նաւարտներ, որոնք ապա գրաւեցին կարեւոր
դիրքեր ազգային եւ օտար շրջանակներու մէջ:
1904ին, վանքի հիւսիսային կողմը, Ս. Խաչ
լեռան լանջքին բարձրացուց վարժարանին հա-
մար հսկայակերտ շինուածք մը, յատկապէս
օժանդակութեամբ Կեսարացի վաճառականնե-
րու, ուր փոխադրուեցաւ այնուհետեւ աշակեր-
տութիւնը:

Ղարժարանին կից հաստատեց նաեւ Մատենադարան-թանգարան մը, ուր հաւաքեց իրր 160 ձեռագիր եւ 900 տպագիր մատեան եւ բազմատեսակ հնութիւններ, մասամբ վանքէն առնլով եւ մասամբ իւր սեփական աշխատութեամբ ձեռք բերելով:

Իբրեւ առաջնորդ արդիւնաւոր եղաւ Պալեան նաեւ թեմին կազմակերպութեամբ եւ բարեկարգութեամբ: Կռուեցաւ հնաւանդ սովորութեանց դէմ, ուղղեց զեղծումները, ամրապնդեց հօտը բարոյապէս եւ սորվեցուց խնայողական եւ աշխատասիրական ճանապարհով զարգանալ նիւթապէս ալ: Գործեց իբրեւ պարտաճանաչ՝ վատը ձաղելով, բարին քաջալերելով: Ունեցաւ անշուշտ անաչառ հովիւր նաեւ հակառակորդներ, բայց արդիւնքը թեմին բարգաւաճման համար հռչակուեցաւ թէ բարեկամին եւ թէ թշնամւոյն բերնով: 1899ին ընտրուեցաւ եպիսկոպոս Կեսարիոյ եւ նոյն տարին օծուեցաւ Էջմիածին խրիմեան Հայրիկէն: Թէեւ իր գործունէութիւնն ամփոփուեցաւ Կեսարիոյ թեմին մէջ, բայց նա շրջած է փոքր-Ստիոյ եւ Պաղեստինի այլեւայլ քաղաքներ եւ սրբավայրեր: Երկու անգամ այցելած է նաեւ Էջմիածին (1899 եւ 1909):

1910ին, իւր գործունէութեան գագաթնակէտին՝ խոնջած, հրաժարեցաւ առաջնորդութենէն՝ թողլով ամուրը Պէհրիկեան Խոսրով վարդապետին։ Ինքը քաշուեցաւ Նախ Երուսաղէմ՝ եւ ապա (1911 Փետր.) եկաւ Մաղնիսա, իւր հօրենական տունը, եղբօրը մօտ, ուր մնաց մինչեւ 1922 Սեպտեմբեր. տարի մը յառաջ կը գրէր ինձ (Թղ. 29 Դեկտ. 1921). «այժմ ես քմիւնիոյ մօտակայ Մաղնիսա քաղաքը կը գտնուիմ՝ եւ կ'ապրեմ քաշուած կեանքով, օրերս կ'անցնեմ կարգալով եւ գրելով, Գրասէր ծերունւոյն անդորրութիւնը կը խանգարուի, երբ 1922 Սեպտեմբերին յունական բանակը կը սկսի քեմալական զօրքերու առջեւ նահանջել, այս մասին թոյլ կու տամ խօսիլ ինքնին ծերունւոյն, որ այսպէս կը նկարագրէ հետեւորդ անդքերը (Նամակ առ Պ. Վահան Իսպէշեան

ի Վիեննա, 29 Յունուար 1923, Աթէնք, Հայոց Եկեղեցի), ... «Ես 1922 Սեպտեմբեր ամսոյ սկիզբները, Մաղնիսայէն Իզմիր իջած էի եղբօրս մէկ տունը բնակելու համար, կարծելով թէ Մուսթաֆայ քէմալը հոն գալու իսկ ըլլայ, Իզմիրի մէջ որեւէ դէպք չը պատահիր ու հանգիստ ժամանակ կ'անցընենք. բայց դժբախտաբար մեր մտածումը պարապի ելաւ. Մուսթաֆայ քէմալի եւ իւր անօրէն զօրքերու վայրագութեան միջոցաւ ամենամեծ հալածութիւն, կողոպուտի ենթարկուեցայ, ինչպէս նաեւ բոլոր Հայերը. Իզմիրի մէջ տառապանքը մեծ էր, ամբողջ Հայոց թաղը կրակի տուին քէմալի զօրքերը, կարգը երբ մեր թաղին եկաւ, ինչպէս ուրիշ տուններու կ'ընէին, երեք չորս օթոմօպիլ բերին տունիս առջեւ, եւ իմ ամբողջ գոյքերս զորս բերած էի Մաղնիսայէն, դրամներս, նամակագրոշմի մեծ հաւաքածոյս, 30 տարիներէ ի վեր աշխատած ու ժողոված ազգագրական հաւաքածոյներս ու ուսումնասիրութիւններս, պարսկական երկու թանկագին գորգերս, վեղարներս, փիղններս, փակեղներս, եպիսկոպոսական պնակէս, խաչ եւ ամբողջ հագուստներս ու զգեստեղէններս, թղթեայ եւ մագաղաթեայ հին ձեռագիր եւ 600 հատ գրադարանիս տպագիր գիրքերս, եղբօրս 40 պարկ չամիչը եւ տանը գոյքերը եւն. այդ օթոմօպիլներու մէջ լեցնելով առին տարին, եւ անմիջապէս ալ տունին մէկ ծայրէն կրակ տուին, ինչպէս ըսի՝ կ'ընէին ուրիշ հայ տուններու ալ. որուն վրայ ստիպուեցայ առանց տեսնուելու տունէն փախչիլ աղտոտ միակ վերարկուով մը. այսպէս փողոցէ փողոց քանի մը օրեր ասդին անդին միայն հաց ու տեղով թափառելէ յետոյ, վերջապէս քարափի վրայ տուն մը մտանք հանգստանալու համար. տասը տասնեակհինգ օր վերջը շատ դժուարութեամբ յունական շոգենաւ մը մտանք եւ հասանք Աթէնք, թէեւ օր մըն ալ զիս բանտարկեցին Իզմիր: Այժմ երեք ամիսներէ ի վեր կը մնամ Աթէնք թշուառ վիճակով. իմ այս վիճակս ըսուելով Երուսաղէմէն, Վ. Պոլսէն, Բարիդէն, Եգիպտոսէն օգնութեան փոքր ինչ նպաստներ շնորհած են. որով այժմ քիչ շատ հանգստութիւն մը ունեցայ. չը պիտի մոռնամ այդ բարիքները որ կ'ըլլան ինձ: Աթէնքի Հայոց եկեղեցւոյն մէկ սենեակին մէջ այժմ օրերս կ'անցընեմ խեղճ քրոջս հետ, որ կերակուրս կը պատրաստէ, որովհետեւ եղբայրս Իզմիրի մէջ կորսուեցաւ, իր մէկ փեսայով:

Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեան:

Յ. Գր. — Եթէ կարելի է այս նամակիս ամբողջ պարունակութիւնը հաղորդէ Վիեննայի Միաթարեան վանուց միաբան Հայր Ներսէս Ակինեանին:

Նոյն:

Զրկանքի այս օրերուն երկար պիտի չկարենային տոկալ ծերունւոյն ջախջախած ոյժերը՝ Ժանդատենդ (typhus) մը, մուտ գործած տարագիրներու խղիկին մէջ, կը յափշտակէ Յունիս 30ին Սրբազանին քոյրը. կը վարակուի ինքն ալ, եւ թէեւ նոյն օրը կը փոխադրուի Բաթիսթայի պետական հիւանդանոցը, բայց անօգուտ. զոհ կ'երթայ դժնեայ հիւանդութեան, կը վախճանի Յուլիս 2ին¹:

Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեան թէեւ չտեսաւ բարձրագոյն կրթութիւն մը, բայց ունենալով իւր մէջ գիտութեան ծարաւը՝ ջանաց ինքնօգնութեամբ յագուրդ տալ անոր գործնական կեանքին մէջ: Բռնուած հաւաքելու մոլութենէն՝ սիրած է հաւաքել գրքեր, ձեռագիրներ, նամակագրոշմներ, հնութիւններ, ժողովրդեան բերնէն՝ հէքեթներ, առակներ, երգեր, բառեր, ձեռագիրներէն՝ տաղեր, առակներ, հանելուկներ. սիրած է կազմել ցուցակներ գրքերու, ձեռագիրներու. միով լատին չէ թողուցած աչքէ իր մը, դէպք մը, զոր ուշագրութեան առած եւ արձանագրած չըլլայ: Ի տես այս հաւաքմանց կը զարմանայ մարդ անոր համբերատար մեղուաջան աշխատասիրութեան վրայ: Ինչպէս կրցած է զուգել առաջնորդական բազմազան զբաղմանց հետ գրականութիւնը:

Պալեան եղած է հաւաքիչ, առանց գիտական պատրաստութեան. ամենայն ինչ կատարած է բնական բերմամբ կամ ուրիշներուն օրինակին հետեւելով. Գարեգին Սրուանձտեանցի, Ղ. Փիրղալէմեանի օրինակները ազդած են իր վրայ: Զուր է ըստ այսմ փնտռել իր քով քննական հոգի, գիտական յօրինուածութիւն: Անոր աշխատութիւնը աւելի նիւթ կը մատակարարեն ապագայ ուսումնասիրութեանց քան ինքնին ուսումնասիրութիւն են: Ցաւ է, որ իր 40 տարիներու ընթացքին կազմած հաւաքածոյքները մեծաւ մասամբ պահած է անտիպ, եւ այսպէս ենթարկած կողոպուտի, իցիւ թէ ոչ անվերադարձ կորուստով: Սակայն պա-

¹ Կենսագրական գծերն քաղած եմ ճշդելով՝ հետեւեալ յօդուածներէն. Մեկրոն-Ասատուր՝ Տրդատ Եպ. Պալեան, իր կեանքը եւ գրական գործունէութիւնը. Ա. Երջիւն Լուր 1923, թ. 2847, 2849: Յ. Տարագիր՝ Հանգիստ Տ. Եպ. Պալեանի, Ա. Բ. Ե. 1923, թ. 176:

տիւ է հաւաքելն եթէ նշանակենք այս տեղ
անոր հաւաքածութեան ցանկը: Ես, կարծես
նախադգաժուով, թղթակցութեան առաջին
օրէն իսկ սկսայ յորդորել զինքը, որ վերջին
աչքը նետելով անոնց վրայ՝ օր յառաջ հրա-
պարակ հանէ եւ կամ ուղարկէ «Հանդիսի»
խմբագրութեան ժամանակ առ ժամանակ տպա-
գրելու, որով ապահովուած կ'ըլլային անոնք
անակնկալ կորուստէ:

Կը ներկայացնեմ այս տեղ իր տպուած եւ
անտիպ աշխատութեանց պատկերը, օգտուելով
այն ցանկէն, զոր Պալեան ինքնին գրի առած է
իր մահուանէն յառաջ (Արեւ 1923, Թ. 176):

1. Սուրբ Երկիր. նկարագրութիւն
Ս. Երուսաղէմի եւ սրբազան տեղեաց: Հա-
տոր Ա. Կ. Պոլիս 1892, 8⁰, էջ 364: Այս եր-
կանքը թիւնը, որ ունի նաեւ հնագիտական ար-
ժէք, պատրաստած է Եսայի Պատրիարքի առա-
ջարկութեամբ: Դժբախտաբար գրքիս Բ. հա-
տորը լոյս չէ տեսած: Հեղինակը ճոխացուցած
էր զայն բարեփոփոխութիւններով եւ յաւե-
լուածներով Բ. տպագրութեան համար:

2. Եկեղեցական Միաբանք Ս. Երու-
սաղէմի, պատկերազարդ (անտիպ): Հաւա-
նօրէն մասն պիտի կազմեր նախորդ հատորին:
Չենք կրնար ըստ արժանւոյն գնահատել այս
գեղեցիկ ձեռնարկութիւնը, որ պիտի հայթայ-
թէր պատմութեան համար առատ աղբիւր:

3. Հայ վանորայք, որոնք կը գտնուին
այժմեան Ռուսաստանի, Թուրքիայի եւ Պարս-
կաստանի սահմաններուն մէջ. պատկերազարդ:
Աշխատութեան Ա. հատորը հրատարակուած է
Ջովհաննիս 1921 ին քէշիշեան տպարանէն (ինձ
տակաւին անմատչելի): Ամբողջը կը խոստանար
5 հատոր: Այս գործէն ընդարձակ գլուխներ
հրատարակած էր հեղինակը ժամանակ առ ժա-
մանակ Բիւզանդիանի մէջ, 1900, Լոյս,
1906:

4. Վիճակ Կեսարիոյ տեղագրութիւնը
եւ տեղեկութիւնը (անտիպ):

5. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Կեսա-
րիոյ վիճակին վանօրէից, եկեղեցեաց եւ անհա-
տից սեպհական: Ասիկա ընդարձակ ծրագրով
ձեռնարկուած աշխատութիւն մ'էր, որուն
սկիզբն ըրած էր արդէն 1891 ին, Հրատարա-
կած է՝

ա. Ձեռագիրը Ս. Սարգսի վանուց
ի Կիսարիա. Կ. Պոլիս 1891, 4⁰, էջ 36
(Թ. 1—13):

բ. Ձեռագիրը Ս. Մատուածաճնայ եկե-
ղեցւոյ Կեսարիոյ եւ Ս. Գէորգայ եկեղեցւոյ
Գրըշէհիւրի. Կ. Պոլիս 1893, 4⁰, էջ 37—76
(Թ. 1—27):

գ. Էվէրէկի Ս. Թորոս եկեղեցւոյն
(Թ. 1—4):

դ. Թալասու Ս. Աստուածածին եկե-
ղեցւոյն (Թ. 1—14):

ե. Թավրուսունի Ս. Թորոս եկեղեց-
ւոյ (Թ. 1—2):

զ. Պալակասիի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ
(Թ. 1—6):

է. Նիրզէ գիւղի Ս. Թորոս եկեղեցւոյ
(Թ. 1):

ը. Տարսիսի գիւղի Ս. Անդրէաս եկե-
ղեցւոյ (Թ. 1—3):

թ. Մունճուսուն գիւղի Ս. Աստուա-
ծածին եկեղեցւոյ (Թ. 1—7):

Ասոնք (գ.—թ.) հրատարակուած են
Կ. Պոլսոյ Լոյս շաբաթաթերթին մէջ 1905—
1906:

Ասոնցմէ զատ ցուցակագրած է դեռ իբր
500 ձեռագիր, որոնց մէկ մասը կը վերաբերի
այլեւայլ վանօրէից եւ եկեղեցիներու, իսկ իբր
160 ձեռագիր ալ ամփոփուած էին հետեւեալ
ցուցակին մէջ.

ժ. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Կա-
րապետի վանուց նոր գրատան ի Կեսարիա:

Արդէն 1908 ին կը խնդրէի իրմէ, որ հրա-
պարակ հանէ զայն առանձին տպագրութեամբ
եւ կամ դնէ «Հանդիսի» խմբագրութեան տրա-
մագրութեան տակ մաս առ մաս տպագրելու
համար. առ այս կը պատասխանէր նոյն ատեն
(24 Նոյ. 1908). «Իմ հաւաքածոն, 500 ձե-
ռագիրներու, իրօք շատ նորութիւններ կը պա-
րունակէ հայ մատենագրութեան եւ պատմու-
թեան համար, եւ իրօք ալ այսպիսի ցանկ մը
ընդ գրուանաւ մնալը ցաւ է անշուշտ. բայց ես
առանձինն ծախք ընելով առանձին հատորով ի
լոյս ընծայելու նիւթական կարողութիւնը չու-
նիմ: Շատ ուշ, 1921 Դեկտեմբերին հաւա-
նեցաւ հազիւ առաջարկութեանս եւ սկսաւ մաս
առ մաս ուղարկել ինձ. մինչեւ 1922 Սեպտ.
ստացայ իրմէ Թ. 1—44 ձեռագիրներու ցու-
ցակը¹. Ձեռագիրներուս մասին կը հաղորդէր
տեղեկութիւններս (Թուղթ 29 Դեկտ. 1921).
«Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանուց 1888 թուա-

¹ Գեղեցիկ յուշարար մը կանգնուած պիտի ըլլար
Հանգուցելոյն Անուան, յարգողներէն, եթէ տպագրուէր
այս ցուցակը, միակ մնացորդը բազմութիւն անտիպներէն:

կանին նոր հաստատուած մատենադարանին մէջ, հետզհետէ հաւաքած էի 160 էն աւելի հայերէն ձեռագիրներ, որոնց օրը օրին ցուցակագրութիւններն ալ կ'ընէի, ինչպէս ըրած եմ նաեւ միւս վանօրէից եւ վիճակին ամէն եկեղեցեաց ու անհատներու մօտ գտնուած ձեռագիրներն, որոնք 500 հատէ աւելի են: Այս ամէն աշխատութիւններու ցուցակն այժմ քովս են, զորս հետզհետէ կ'ուզեմ հրատարակել «Հանդէս Ամսօրեայի» մէջ: ... Նախ ուզեցի Ս. Կարապետի վանուց ձեռագիրներէն սխիլ: ... Կեսաւրիոյ կողմերէն այժմ որ եւ է լուր մը, տեղեկութիւն մը չեմ առնել. որովհետեւ արգելուած է եղեր քեմալականներու կողմէն, միայն ասկէ 6—7 տարի առաջ մասնաւոր լուր մը առած էի թէ ընդհանուր պատերազմի եւ արքայապետի ժամանակ, Կեսարիոյ չորս վանքերն ալ աւերակի վերածուած են, այժմ չեմ գիտեր որ այդ ամէն վանօրէից ու եկեղեցեաց ձեռագիրներն ի՞նչ եղած են. փճացած են թէ այլուր փոխադրուած են:

Այս ծրագրով ցուցակագրած էր ժամանակին նաեւ Մաղնիսայի ձեռագիրները. ցուցակը լոյս տեսաւ նախ Արեւելեան Մամուլի մէջ (1897, էջ 127 եւն), եւ ապա առանձին՝ ժա. Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Սիւն եւ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցեաց ի Մաղնիսա (վիճակ Զմիռնիոյ): Զմիռնիա 1898, 8⁰, էջ Ը+40:

6. Հայերէն հին ձեռագիր աւետարանք, Թ.—ԺԵ. դար (12 նմանհանութեամբ): 1908ին մտադիր էր առանձին տպագրութեամբ հրատարակել. բայց, ինչպէս կ'երեւայ, յետս կասած է խորհուրդէս (մաս մը տէս Բիւզանդիոն 1908, Թ. 3551, նոյն խորագրով. խօսուած է միայն Թ.—ԺԱ. դարուց աւետարաններու վրայ): Աշխատութեանս ծրագրի մասին կը գրէր ինձ. «Թէեւ աշխատեցայ հաւաքելու եւ կազմելու համառօտ ցուցակը, իւրաքանչիւր Աւետարանի թուականով եւ համառօտակի յիշատակարաններով, բայց այսօր իսկ, ես ապահով չեմ հաստատապէս ըսելու թէ, ամբողջացուցած ըլլամ այս հաւաքածոն, որքան որ աշխատեցայ, եւ ինչպէս որ կը փափագէի»: Անշուշտ օգտակար պիտի ըլլար այս հաւաքածուն Աւետարանի եւ առհասարակ հայկական մանրանկարչութեան ուսումնասիրութեան համար:

7. Յուդակ հայերէն հին տպագրութեանց 1513—1850: Առ այս կը գրէր ինձ

(Թղ. 24 Նոյ. 1908): «Հաւաքածոյ մը եւս ունիմ, 1513էն մինչեւ 1850 հայերէն տպագրուած գիրքերու ցանկը լիակատար, անուններովը, յիշատակարաններովը, տպագրութեան տիպոգրօսովը եւն եւն. ասկէց առաջ, ասոր ալ առաջին մասերը ԿԱՊԵՏ ստորագրութեամբ, փարիզի մէջ Կ. Բամաշեանի հրատարակած «Բանասէր» թերթին մէջ (հմտ. 1903—1904) դրած էի, եւ վերջէն դադարեցուցած, որովհետեւ ստորագրութիւնս մեկնած էին, կառավարական շրջանակին մէջ, եւ պատասխանատուութեան պիտի ենթարկուէի. բայց փառք Աստուծոյ, զանազան ուրացումներով եւ պատճառաւորութիւններով ազատեցայ: Այս հաւաքածոյս ալ բաւական կարեւոր գործ մըն է, կը կարծեմ... ԿԱՊԵՏ, վերջին տառէն սկսեալ Տրդատ Եպս. Պալեան, Առաջնորդ Կեսարիոյ կը նշանակէր:

Այս ցուցակը հասցուցած է ապա մինչեւ 1900 (Արեւ):

Պալեան այս նիւթի վրայ յօդուածներ ունի նաեւ այլուր. կը յիշեմ Հայերէն հին տպագրութիւնք, Արեւելեան Մամուլ 1896, էջ 403, 454, 589, 626, 660, 689. 1897, էջ 10, 42, 207: Բիւրակն 1899, էջ 824—827. 1900, էջ 3 եւն: Հայ Մամուլն Կ. Պոլսոյ մէջ (1567—1850). Բիւզանդիոն 1905, Թ. 2560: Հայ տպագրութեան ամենահին երախայրիք մ'ալ. Հանդ. Ամս. 1895, էջ 357: Անյիշատակ տպագրութիւններ. Հանդ. Ամս. 1898, էջ 69 եւն:

8. Նշանագիրք Հայոց (8 վիմատիպ տախտակով). վիճակ 1898, 8⁰, էջ 13+Ը: Կը հրատարակէ «Նշանագիրք իմաստնոց» ըսուած նշանաձեւերը, հանդերձ մեկնութեամբ. ինչպէս Արեւելէն կ'իմանանք, այս հաւաքածոն ճոխացուցած է նոր տպագրութեան համար:

9. Հայ աշուղներ. ժողովրդական հայ երգիչներ եւ տաղասացք: Այս հաւաքման մէջ ամփոփած է Պալեան հին եւ նոր աշուղ-տաղասաց-երգիչներու մնացորդները, քաղելով ձեռագիր եւ տպագիր գրքերէ, ճոխացնելով կենսագրական տեղեկութիւններով, դասաւորած այբուբենական կարգով (հմտ. առ այս Հանդ. Ամս. 1911, էջ 760): Արդէն 1897ին սկսած էր հրատարակել զայն մաս առ մաս՝ Հայ աշուղներ կամ ժողովրդական հայ երգիչներ խորագրով Բիւրակնի մէջ (1897/8, էջ 168 եւն, 1899, էջ 6 եւն, 1900, էջ 19 եւն): Ամբողջական հաւաքածուն տպա-

գրել ձեռնարկեց 1911ին, վերոյիշեալ տիտղոսով: Լոյս տեսան միայն 2 հատոր (Ա. հատոր, Զմիւռնիա 1911, 8⁰, էջ 288. Բ. հատորը՝ անդ 1912/14, 8⁰, էջ 240): Արեւի համաձայն հրատարակուած են նաեւ Գ.— Զ. հատորներն ալ (ինձ անմատչելի), իսկ շարունակութիւնն (իբր 4 հատոր) անտիպ կը մնան: Վերջին հատորին մէջ պիտի ամփոփէր անանուն տաղերը:

Այս տեղ յիշենք նաեւ Անյիշատակ հայ աշուղ մը յօդուածը, Հանգ. Ամս. 1898, էջ 344 (հասկացեալ Գուշակ):

10. Փշրանք հայկականը հնոց եւ նորոց. ա. Անտիպ մանր գրուածք: Բ. Տեսիլք Գրիգոր Օշականցիի: Գ. Ֆիզիգա Պօղոս (կենսագրութիւն եւ անտիպ գրուածք): Դ. Երեք սագրութիւն եւ անտիպ գրուածք: Ե. Երեք աքսորականներ: Տիւղեան ամիրաներ (կեսարիոյ աքսորանքի անոնց կենսքը եւ նամակները) (անտիպ):

11. Ինքնակենսագրութիւնը՝ պատանեկութենէն մինչեւ ծերութիւնը (անտիպ):

12. Առակներ, հայերէն, թուրքերէն, գրաբար եւ աշխարհաբար, շատերը հաւաքուած հին ձեռագիրներէն (անտիպ):

13. Հէքեաթներ, 120 հատ ծերունիներու բերնէն լսուած (իբր 3 հատոր). անտիպ:

14. Ժողովրդական հայկական առածներ, գրեթէ 5000 հատ (անտիպ):

15. Ժողովրդական տաճկական առածներ, գրեթէ 12.000 հատ (անտիպ):

16. Հայկական սովորութիւնը՝ կաղանդի, ծննդեան, նշանաւորի, ամուսնութեան եւն, նաեւ նախապաշարմունք (անտիպ):

17. Բուսական կենդանական բառեր (անտիպ):

18. Գաւառական բառեր (անտիպ):

19. Բառարան աշխարհաբարի համար (անտիպ): Բացի յիշեալ հաւաքածոյքներէն, Պալեան ունի դեռ բազմաթիւ յօդուածներ, ցրուած այլ եւ այլ թերթերու մէջ: Երկար տարիներ աշխատակցած է Հանգէս Ամս. Երեւանի, որուն եռանդուն ընթերցողն էր եւ համակիրը. որովհետեւ, ինչպէս կը գրէր 1908ին, «Հանգ. Ամս. շատ կը սիրեմ եւ առաջին տարիէն ունիմ ամբողջապէս»: «Հանգիսի» յօդուածներէն կը նշանակեմ՝

Հայոց Լեւոն Ա. Թագաւորին սուրբ 1909, էջ 332:

Նախակիրիկեան-հաթեան արձանագրութիւն Ագրակի, 1897, էջ 161: Նախա-

կիրիկեան-հաթեան արձանագրութեամբ երկու կնիք, 1899, էջ 139: Տապաւանաբարեր յունարէն արձանագրութեամբ, 1900, էջ 15: Շմաւոնեան Յ. քահանայի վրայ նորագոյն տեղեկութիւններ, 1896, էջ 116. 1897, էջ 310: Հայկական բանուածք մը, 1896, էջ 253 եւն:

Ահա ընդարձակ շտեմարան մը ազգագրական, մատենագրական, պատմական, լեզուաբանական նիւթերու, արդիւնք տարիներու քրտնաջան աշխատութեան: Բայց ախոս որ անխիղճ ձեռքեր միջամուխ եղան անոնց եւ յափշտակեցին... կը կրկնենք. երանի թէ զոհ գացած չըլլային անտիպները Զմիւռնիոյ համաճարակ հրդեհին, եւ որ մը լոյս աշխարհի բացուէին այս ծածկեալ գանձերը:

Ահա արդիւնաւոր կենաց եւ բեղմնաւոր գործունէութեան համառօտ պատկեր մը, որ շինիչ է եւ օրինակելի ամենուն համար:

Հանգիստ յաւիտենական՝ կը մաղթեմ բազմավաստակ գործչին, որուն ոսկերք կը հանգչին Աթէնքի մէջ, ցուրտ շրջին տակ, որուն վրայ Աթենասի բուրբը կը հսկեն անքուն:

Հ. Ն. ԱԿՈՆՆԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Ազգային խնդիրներ, Բ. Ազգային Կրթութիւն (գաղղի-երէն) գրեց Պ. Վարդան Պատտակեան: Վիեննա 1923 (96 էջ):

Հատերը թախիծէ պարտասուն աչքերով կարգան թերեւս այս «ազգային խնդիրներ» խորագիրը. գուցէ յուսախաբութեան դառնակակիծ խիթ մը վերազարթնու սրտերու մէջ... Սակայն այդ գրութեան ներսէն սփոփարար ձայն մը կ'առնունք, մեր Յեղին շատ ընտել ձայն մը, յոր եւ նման հայ ժողովրդեան երգածին, «Ծիծեռնակը բոյն կը շինէ, թէ կը շինէ, թէ կ'երգէ, ամէն մի շեւղ կ'պցընելուն» յառաջուան բոյնը կը յիշէ: — Նա կը յիշէ անցեալ տարուան իր սնուցած ձագերին՝ որոնց շատերն յափշտակեց արիւնարբու թշնամին: — Մի ան-